

них музейних установ на Лівобережжі, а розкопки музею сприяли активізації археологічних досліджень в Посуллі та на Полтавщині. Протягом 1880-х років зібрання було єдиним музеєм Полтавської губернії.

Не можна не відзначити концентруючу роль музею К. М. Скаржинської, до якого вливалися невеликі колекції та випадкові знахідки.

Для Полтавського музею колекція з Круглика стала фактично фундаментом зібрання, тому К. М. Скаржинська заслужено вважається одним із фундаторів музею¹⁰⁸.

Подальші пошуки та встановлення атрибуцій депаспортизованої частини зібрання дадуть можливість найближчим часом підготувати до друку каталог археологічної колекції Лубенського музею, що було мрією засновників зібрання 100 років тому.

Ім'я К. М. Скаржинської не забуте у наш час. Міськвиконкомом Лубенської Ради депутатів трудящих прийняте рішення про увічнення пам'яті видатної землячки меморіальною дошкою на місці останнього її помешкання. Наприкінці 1989 року одна з нових вулиць міста поряд з Лисою Горою отримала ім'я Катерини Скаржинської. Розділи експозицій, присвячених діяльності визначної подвижниці вітчизняної культури, з'явилися у Лубенському і Полтавському краєзнавчих музеях, потрапили на сторінки путівників та іншої літератури.

¹⁰⁸ Риженко Я. Вказ. праця.— С. 4—6.

Одержано 09.01.89

Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця (18.X.1910—29.V.1970 рр.)

А. Т. Сміленко, О. В. Сухобоков

20 років тому передчасна смерть вирвала з сім'ї українських археологів Дмитра Тарасовича Березовця. Якби не ця сумна обставина, можливо, ми мали б нагоду разом з ним відзначити 80-ту річницю від дня його народження.

Нелегкими були долі старшого покоління радянських археологів, але і серед них особливим трагізмом виділяється життєвий шлях Дмитра Тарасовича. Народився він у м. Новоград-Волинську у родині вчителя початкових шкіл Тараса Пилиповича Березовця та його дружини акушерки. Імперіалістична війна змусила сім'ю восени 1914 р. евакуюватися до Києва, де батько працював десятником у залізничних майстернях. 1918 р. через важку хворобу матері сім'я Березовців переїхала до Житомира, де невдовзі мати і померла. Хлопчик був прийнятий до школи-семирічки, проте закінчувати її довелось у м. Бердичів, де сім'я оселилася 1921 р. У 1924—1925 рр. Дмитро Тарасович навчається у Бердичівській профтехшколі, де набуває кваліфікації слюсаря і до 1927 р. працює за фахом у радгоспі. Розгорнута кампанія боротьби з неписьменністю вимагала освічених людей. Отже, не дивно, що з 1928 р. Дмитро Тарасович працює вчителем у школі селянської молоді в с. Сахни Ружинського повіту. З цього часу починається і його робота у складі археологічної експедиції Бердичівського музею під керівництвом Т. М. Мовчанівського. Розкопки відомого Райковецького городища визначили інтерес Д. Т. Березовця до слов'янських старожитностей, що і обумовило його перехід на посаду заввідділом Бердичівського музею 1929 р. Водночас він працює викладачем у системі навчальних закладів Укржитлобуду, а 1931 р. його затверджено викладачем учбового

комбінату цієї ж установи у м. Путивль. Звідси 1932 р. Д. Т. Березовець призивається на дійсну військову службу, яку він проходить спершу курсантом, а потім молодшим командиром 80-ї мехбригади, що дислокувалася в Києві. Пройшовши службовими сходами від командира танкового взводу до помначштабу бригади, він у серпні 1939 р. був рекомендований до Військової Академії Механізації та Моторизації РСЧА ім. Й. В. Сталіна. Проте з нападом гітлерівської Німеччини навчання довелося закінчити достроково, про що свідчить диплом від 20.07.1941 р., згідно якого військова кваліфікація надавалася без складання екзаменів. Деякий час Дмитро Тарасович викладає тактику слухачам 2-го Ульянівського танкового училища, а з лютого 1941 р. служить замначштабу 198-ї танкової бригади на Південно-Західному фронті. На жаль, недовго довелося із зброєю в руках боронити Вітчизну — 29 травня, діставши важке поранення у бою під Лозовеньками (сумнозвісна Харківська операція), він потрапляє до рук ворога. А потім поневіряння радянського військовополоненого. Спочатку табір в с. Пшкостане поблизу Перемишля, концтабори у Німеччині Хірв та Ессен; невдала спроба втечі з останнього і концтабір поблизу м. Герлиц... агітація проти власівських вербувальників до РОА і — як наслідок — концтабір смерті у Гросрозені з лютого 1943 р.; ... знову виступи проти РОА і новий концтабір Дора поблизу м. Нордхаузена, де «у підземеллях третього райху кувалося вундерваффе» — літаки-снаряди ФАУ. У квітні 1945 р. друга спроба втечі. Цього разу вдалося досягти території, зайнятої військами США. Як старшого за званням його призначено комендантом табору переміщених осіб Клюбєрвізен поблизу м. Брауншвейга, де він і перебуває до репатріації, яка відбулася на початку липня того ж року. В радянській зоні Дмитра Тарасовича призначають командиром транспортного батальйону у таборі офіцерів-репатріантів, де він перебуває до кінця переможного року, після чого повертається на Батьківщину.

По завершенні тимчасового курсу лікування, в травні 1946 р. Д. Т. Березовець влаштовується фотографом до Інституту археології АН УРСР; майже через рік його переводять на посаду молодшого наукового співробітника. Військова служба надовго (14 років) відірвала Д. Т. Березовця від занять археологією, хоч в цілому сприяла розвитку організаційних здібностей, які стали дуже принагідними у науковій роботі.

Вже в 1946 р. Дмитро Тарасович починає свою дослідницьку діяльність як керівник археологічних загонів та експедицій. Крім прове-

дення тематичних досліджень, він очолює експедиції у зонах новобудов та меліоративних систем на сході та півдні України. Це райони сучасних Печенізького та Старооскольського водосховищ на Дніпровському Лівобережжі та Кременчуцького у Середньому Подніпров'ї, каналу Дніпро-Донбас у Надпоріжжі, зрошувальних систем на півдні республіки. За 24 роки Д. Т. Березовець проводить близько 20 польових сезонів, іноді протягом одного року керуючи 2—3 експедиційними підрозділами, про що свідчать 25 наукових звітів, які зберігаються в науковому архіві ІА АН УРСР (загальний обсяг — понад 40 друк. арк.).

Наукові інтереси Д. Т. Березовця визначилися вже з перших кроків його роботи в Інституті. Це, насамперед, дослідження ранньослов'янських пам'яток переддержавного часу на території України.

Тут цілком слушно згадати становище, що склалося в радянській археології в перед- та повоєнні роки: за винятком поширеної на Дніпровському Лівобережжі роменської культури, відкритої М. О. Макаренком ще на початку ХХ ст. (вивчення її залишалося на рівні 20-х рр.), інші пам'ятки другої половини I тис. н. е. були невідомі. Перша ж половина тисячоліття була репрезентована старожитностями «культури полів поховань». Під такою невизначеною назвою об'єднувалися пам'ятки зарубинецького та черняхівського типів, вивчення яких тільки-но починалося. Відсутність проміжних ланок, які б пов'язували названі старожитності з пам'ятками роменської культури, а через них — з культурою Київської Русі, — призвела до появи «гіпотези катастрофи», згідно якої культурно-історичний процес на території Східної Європи неодноразово переривався. Тоді ж мають місце спроби хронологічного зближення черняхівської та роменської культур, аби, таким чином, ліквідувати хіатус між археологічними старожитностями першої половини I тис. та культурою давньоруської держави. Висловлювалися також думки про поширення роменської культури не лише на території Східної, а й Центральної Європи. Спроби ці не набули підтримки з боку фахівців. Але на порядок денний нагально постало питання пошуку відсутніх проміжних ланок, які б заповнили культурно-хронологічні лакуни в археології східного слов'янства.

Однією з таких ланок стали пам'ятки ранньослов'янського часу, виявлені Дмитром Тарасовичем поблизу с. Волинцеве Путивльського району Сумської області. Їх дослідженню він присвятив кілька польових сезонів (1948, 1949—1950, 1953, 1965—1966 рр.). На поселенні було розчищено понад 30 житлових та господарських приміщень і урнових доховань з рештками трупоспалення на стороні, виявлених на ґрунтовому могильнику поруч. Слід зауважити, що аналогічні поховання розкопувалися ще М. О. Макаренком на початку століття, проте інтерпретація їх А. О. Спициним як старожитностей «пізнього варіанта культури полів поховань» надовго приховала справжній зміст цих пам'яток. Лише після розкопок Д. Т. Березовця стало можливим виділення згаданих старожитностей в окрему групу слов'янських пам'яток, що існували у межах VII—VIII ст. і передували роменській культурі, генетично спорідненій з ними.

З моменту виділення волинцівські пам'ятки викликали жваву дискусію серед науковців. Головним опонентом Д. Т. Березовця виступив І. І. Ляпушкін, який висловлював сумнів щодо характеру, датування, племінної належності волинцівських старожитностей, тобто проти правомірності трактування їх як окремої групи, визначаючи локальним варіантом роменської культури, датованим VIII—X ст.

Проте час і новітні (кінець 70 — початок 80-х рр.) дослідження все з'ясували. Зараз доведено, що волинцівські пам'ятки властиві не лише Дніпровському Лівобережжю, але й виходять за його межі. Вони репрезентують окрему археологічну культуру, яка хронологічно і генетично передре роменській і, отже, відбиває культуру сіверянського племінного об'єднання на ранньому етапі його існування. Таким чином, загальні тези концепції Д. Т. Березовця щодо етно-культурного розвитку населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині I тис.

набули визнання фахівців і подальшої розробки у працях його послідовників, головним чином з кола українських археологів нової генерації.

Найповніше свої наукові погляди Д. Т. Березовець виклав у праці «Сіверяни (перед утворенням Київської Русі)», яку він 1969 р. захистив у Москві як дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Здається, тут не зайвим буде нагадати, що перший варіант цього дослідження було написано ще за 10 років до того, а основні положення своєї концепції Дмитро Тарасович сформулював в одній з перших публікацій (1953 р.). Проте потрібні були більш вагомі й значні матеріали на обґрунтування цих положень, які Д. Т. Березовець накопичував протягом багатьох польових сезонів. На наш погляд, це ще раз підкреслює його вимогливість до себе.

Вивчаючи питання археології Дніпровського Лівобережжя, не цурався Дмитро Тарасович й інших гострих проблем ранньослов'янської та давньоруської тематики, брав участь у наукових конференціях Інститутів АН СРСР та АН УРСР з різних питань археології Східної Європи, а також в обговоренні численних доповідей та дисертацій у тодішньому відділі ранньослов'янської та давньоруської археології ІА АН УРСР. Багато уваги приділяв він вивченню пам'яток першої половини I тис. Так, йому належить честь відкриття пізньозарубинецького поселення в урочищі Трифон поблизу с. Харівка у басейні р. Сейм, а також скарбу з речами VII—VIII ст., що містився у горщику волинцівського типу. Разом з В. П. Петровим він досліджував Лохвицький могильник черняхівської культури. Не лишався дослідник і осторонь гострої дискусії з питання «Коли і як виник Київ» (рукопис доповіді з цієї теми зберігається в НА ІА АН УРСР).

Другим важливим відкриттям Д. Т. Березовця було виявлення та дослідження пам'яток пеньківського типу. Назва їх походить від ранньослов'янських поселень, розташованих поблизу с. Пеньківка колишнього Ново-Георгіївського району Кіровоградської області, де Д. Т. Березовець у 1956—1959 рр. керував загоном Кременчуцької первісно-скіфської експедиції. Тут у заплаві р. Тясмин було зафіксовано низку поселень, на чотирьох з яких проведено розкопки (урочище Молочарня, Луг I, Луг II, Макарів Острів).

Під час досліджень було розчищено понад 60 житлових та багато господарських споруд з багатим керамічним матеріалом, що містив характерну біконічну кераміку з деякими зарубинецькими ремінесценціями, залізними знаряддями праці та прикрасами з кольорових металів, які дали яскраве уявлення про ранньослов'янську культуру Потясминня. Відкриті поселення стали еталоном виділеної згодом пеньківської культури, що зараз нараховує понад 300 пам'яток, поширених від середнього Посулля та Сіверського Дінця до Нижнього Подунав'я.

Пізніші дослідження надали можливість внести ряд уточнень в інтерпретацію пеньківських пам'яток, зокрема з питань датування та належності до певної археологічної культури окремих житлових комплексів на згаданих поселеннях. Проте виділення Д. Т. Березовцем досліджених ним поселень в окрему групу ранньослов'янських старожитностей, визначення загальних рис їх еволюції в цілому не викликають заперечень і в наші дні.

Згодом, у 1961—1963 рр., в тому ж районі він дослідив і могильники, що належали до кола пеньківських поселень басейну р. Тясмин. Більшість з них було зруйновано водами Кременчуцького водосховища. Краще зберігся могильник № 1 поблизу с. Андрусівка, на якому було досліджено 46 поховань. І донині він залишається найбільш вивченою поховальною пам'яткою пеньківської культури.

Відкриті пеньківські пам'ятки Д. Т. Березовець за племінною належністю відносив до уличів, що було ним аргументовано у праці «Поселення уличів на Тясмині» (МІА, № 108). Зараз серед дослідників існує думка, що пеньківську культуру залишено племенами східних слов'ян, відомих в писемних джерелах під назвою антів, які востаннє згадуються під 602 р. Ця точка зору не викликає заперечень щодо ран-

ної фази пеньківської культури. Проте слов'янські племена пізньопеньківських пам'яток VII ст. мали вже інше ім'я, і, таким чином, гіпотеза Дмитра Тарасовича про етнічну належність поселень у басейні р. Тясмин має рацію. Так, вітчизняний літопис розміщує уличів південніше полян київських, тобто на території, яка у писемних джерелах пов'язується лише з уличами.

Великий інтерес виявляв дослідник і до традиційних сусідів слов'янських племен — алано-болгарського населення Північного Причорномор'я, яке залишило яскраві пам'ятки салтівської культури. У 1959—1961 рр. він очолював Кочетокську експедицію, що працювала у басейні Сіверського Дінця, в зоні створення Печенізького водосховища. Стаціонарні дослідження були проведені поблизу с. Верхній Салтів, на пам'ятках, яким загрожувало часткове затоплення. До комплексу старожитностей входили: кам'яна фортеця, великий посад середньовічного міста, катакомбний могильник, дослідження якого провадилося з початку XX ст. На думку Б. О. Рибаківа, саме це місто з назвою Сарад позначено на карті арабського географа XII ст. Ідрісі. Місто Сарад (?), як і загалом пам'ятки салтівської культури, відбивали культуру племен, що входили до складу Хозарського каганату, який з південного сходу був найближчим до слов'ян державним утворенням в останній третині I тис.

Експедицією проведені значні за обсягом роботи в різних частинах комплексу, що по-новому висвітлили його характер. Було одержано дані про конструкцію потужних кам'яних мурів, в'їзду, прибудованих до стін приміщень. До робіт Д. Т. Березовця існувала думка, що до фортеці прилягало багато окремих поселень. Дослідженнями 1959—1961 рр. встановлено, що це був єдиний, густо заселений посад великого міста на правому березі Сіверського Дінця. Разом з тим було виявлено значну заселеність Подолу у заплаві ріки. Значні матеріали отримано і внаслідок подальших розкопок катакомбного могильника.

Експедицією було відкрито поселення і ґрунтовий могильник на лівому березі Сіверського Дінця поблизу с. Нетайлівка. Тут мешкало багаточисленне населення, що залишило низку селищ, які тяглися вздовж ріки на 7 км. Виявилось, що тоді як лівобережні поселення за характером жител та знахідок схожі до правобережного посаду і Подолу, лівобережний могильник значно відрізнявся від правобережного катакомбного; за антропологічними матеріалами та поховальними спорудами останній пов'язувався з аланськими племенами. Лівобережний ґрунтовий могильник близький до поховальних пам'яток болгарських племен, проте має і своєрідні особливості, які полягають у формі та глибині могильних ям, існуванні поховань з конем. Ці відмінності справедливо пояснювати перебуванням у колі болгарських племінних утворень різних етнографічних груп. Відкриття Нетайлівського могильника та поселення засвідчили, що на правому і лівому берегах Сіверського Дінця мешкали етнічно різні племена салтівської культури. Наслідки роботи експедиції значно збагатили уявлення про останню, зокрема про її еталонну пам'ятку.

В останні роки життя Дмитро Тарасович готував узагальнюючу працю про стародавній Салтів, яку, на жаль, не встиг закінчити. Висновки, яких він дійшов, вивчаючи салтівську культуру, були ним втілені в однойменному розділі колективної монографії «Археологія Української РСР», т. 3 (Київ, 1975). Питання етнічного змісту салтівської культури знайшли відображення у великій статті «Про ім'я носіїв салтівської культури», що вийшла друком у рік смерті автора. В ній дослідник переглянув з нових позицій всі повідомлення східних писемних джерел про русів і дійшов висновку, що населення племен салтівської культури на Сході було відоме під їх назвою. Стаття мала дискусійну спрямованість, але внаслідок передчасної смерті автора вона не одержала відгуків, які б підтримали або спростували думку про належність етнічному «рус» салтівцям.

Широкими археологічними дослідженнями як на лівому, так і на

правому березі середнього Дніпра Дмитро Тарасович Березовець вніс значний вклад у вивчення археології східних слов'ян напередодні і в період утворення давньоруської держави з центром у Києві. Важливою проблемою цього періоду є встановлення відповідності археологічних матеріалів з літописними свідченнями про союз східнослов'янських племен. Виділені Д. Т. Березовцем волинцівські та пеньківські пам'ятки відповідають літописним сівер'янам на лівому березі Дніпра та уличам на правому. Аргументації цих положень дослідник присвятив серію статей та публікацій, підсумки яких підведено у третьому томі «Археології Української РСР». Наукова діяльність Дмитра Тарасовича створила йому високий авторитет серед вітчизняних археологів: Користувався він повагою і в закордонних колег, що зверталися до нього за консультаціями. Цьому сприяли і особисті якості дослідника: кожен, хто звертався до нього з будь-яких справ, діставав і розуміння, і допомогу, а то й життєву пораду. Природжена інтелігентність, врівноваженість Д. Т. Березовця разом з неабияким полемічним хистом під час обговорення різних дискусійних питань, властиві йому людяність та доброзичливість, вимогливість до себе, завжди викликала в колег, особливо з числа молодих науковців, любов і пошану.

Проте в ті горезвісні хрущовсько-брежнєвські часи над ним тяжіли роки перебування у німецькому полоні. За умов складної внутрішньої ситуації, що склалася тоді в Інституті, це не могло не позначитися на науковій кар'єрі Д. Т. Березовця. Так, йому не надали можливості захисту на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за сукупністю праць не дозволили виїхати до Болгарії на науковий симпозиум, незважаючи на запрошення Болгарської Академії наук...

Останні роки життя Дмитро Тарасович тяжко хворів — далися взнаки гітлерівські концтабори — проте попри це він жваво цікавився не лише археологічною проблематикою, а й питаннями застосування методів природничих наук в археології, зокрема математичної статистики та кібернетики для обробки масового матеріалу. Як дослідник він мав те рідкісне чуття нового, що є складовою успіхів будь-якого фахівця. Можна без перебільшення стверджувати, що в цьому відношенні він був дійсно щасливою людиною...

На могилі дослідника стоїть камінь з написом «Дмитро Тарасович Березовець — археолог». Це коротке визначення, рівнозначне поняттю «майстер», — вище від усіх наукових ступенів та інших шаблів службової кар'єри, тому що свідчить про високий професіоналізм і відбиває зміст такого недовгого, але плідного життя одного із визначних українських археологів.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ Д. Т. БЕРЕЗОВЦЯ*

а) друковані

1. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу // АП АН УРСР.— К., 1952.— Т. 3.
2. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП АН УРСР.— 1952.— Т. 3.
3. Харівський скарб // Археологія.— 1952.— Т. 6.
4. Плуг з Токарівського торфовища // Археологія.— 1952.— Т. 7.
5. Археологические памятники летописных северян. // КСИА АН УССР.— 1953.— Вып. 2.
6. До питання про літописних сівер'ян // Археологія.— 1953.— Т. 8.
7. К истории древнеславянского ювелирного ремесла (у співстворстві з Брайчевським М. Ю.) // КСИИМК.— 1954.— Вып. 53.
8. Раскопки курганов у с. Кут Днепропетровской области // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 4.
9. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. // АП АН УРСР.— К., 1955.— Т. 5.
10. Лохвицкий могильник // КСИА АН УССР.— 1957.— Вып. 7.
11. Рисунок на челюсти быка // СА.— 1958.— № 4.
12. Славянские поселения в устье Тясмина // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 8.

* Складений С. П. Юренко.

13. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'їнського (разом з Покровською Є. Ф., Фурманською А. І.) // АП АН УРСР.— К., 1960.— Т. 9.

14. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП АН УРСР.— К., 1960.— Т. 9.

15. Лохвицький могильник (у співавторстві з Петровим В. П.) // МИА.— 1960.— № 82.

16. Курганний могильник в с. Грушівка // АП АН УРСР.— К., 1961.— Т. 10.

17. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик (разом з Березанською С. С.) // АП АН УРСР.— К., 1961.— Т. 10.

18. Раскопки в Верхнем Салтове 1959—1960 гг. // КСИА АН УССР.— 1962.— Вып. 12.

19. О датировке черняховской культуры // СА.— 1963.— № 3.

20. Поселение улочей на р. Тясмин // МИА.— 1963.— № 108.

21. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія.— 1965.— Т. 19.

22. Закарпатський металургічний центр раннього залізного віка (совместно с Бидзилею В. И., Пачковою С. П.) // АИУ 1965—1966.— К., 1967.— Вып. 1.

23. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список) (Колектив авторів під редакцією Д. Я. Телєгіна) // К., 1966.

24. Новые раскопки в с. Волинцево // АИУ 1965—1966.— К., 1967.— Вып. 1.

25. Северяне (перед образованием Киевской Руси): Автореф. дис. ... канд. истор. наук // НА ИА АН СССР.— М., 1969.

26. Могильники улячів у долині р. Тясмин // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.

27. Черняховская культура и культура славянских племен VI—VIII вв. // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121.

28. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія.— 1970.— Т. 24.

29. Салтовские памятники Северского Донца // Тез. докл. сов. делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (авг. 1970 г.).— М., 1970.

30. Про ім'я носіїв салтівської культури: (Хто такі «руси» східних авторів) // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.).— К., 1972.

31. Пам'ятки гирла р. Тясмин // Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.

32. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцівського та роменського типів) // Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.

33. Салтівська культура // Археологія Української РСР.— К., 1957.— Т. 3.

34. Славяне и племена салтовской культуры // Славяните и средиземноморский свят VI—XI век. Международен симпозиум по славянская археология.— София, 1973.

б) Рукописи наукових звітів та планових тем

35. Раскопки кургана на р. Когильник в 1946 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1946/32-б.— С. 38 (вместе с Т. Г. Оболюевою).

36. Отчет о разведке по верхнему течению р. Южный Буг 1947 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1947/32.— № 766.— С. 33.

37. Звіт про розвідки на Путивльщині 1947 р. // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1947/30.— № 767.— С. 13.

38. Отчет о раскопках раннеславянского поселения и могильника около с. Волинцево Путивльского района Сумской области // НА ИА АН СССР.— Ф. Э. 1948/10.— № 866.— С. 62.

39. Археологічні дослідни на Путивльщині в 1947 та 1948 рр. // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1948/10.— № 912.— С. 11.

40. Отчет о работе Сеймско-славянской экспедиции 1949 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1949/9.— № 1024.— С. 47.

41. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1950/2-а.— № 1147.— С. 20.

42. Постійна археологічна експедиція на новобудовах Півдня. «Отчет о разведке курганных групп на территории Конкинского и Молочанского волохранилищ в 1950 г.» // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1950/29.— №№ 3082—3084.— С. 18 (в соавторстве с Ф. Б. Копыловым).

43. Отчет о работах Горностаевской экспедиции 1951 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1951/53-а.— № 1519.— С. 91.

44. Отчет о раскопках скифского поселения у с. Нижний Рогачик Верхне-Рогачикского района Херсонской области в 1951 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1951/3-а.— № 1520.— С. 17.

45. Отчет о раскопках Горностаевской экспедицией курганов в с. Марьянское Апостоловского района Днепропетровской области // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1952/1.— № 1579.— С. 25.

46. О работах Марьянского отряда Никопольско-Гавриловской экспедиции 1953 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1953/1-а.— № 2078.— С. 45 (в соавторстве с А. И. Фурманскою и Е. Ф. Покровскою).

47. Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1953/8-в.— № 2080.— С. 35.

48. Отчет о раскопках курганного могильника в с. Грушевка Апостоловского района Днепропетровской области в 1953 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1953/1-а.— № 2075.— С. 15.

49. Отчет о раскопках Лохвицкого могильника в 1955 г. // НА ИА АН УССР.—

Ф. Э. 1955/10-в.— № 2425.— С. 28.

50. Отчет о раскопках салтовского поселения на р. Оскол // НА ИА АН УССР.—

Ф. Э. 1956/4-б.— № 2598.— С. 36.

51. Отчет о разведке по р. Роси в 1956 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1956/12.— № 2597.— С. 21.

52. Отчет о раскопках раннеславянских памятников у с. Пеньковки (близ устья Тясмина) // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1956/1-д.— № 2640.— С. 23.

53. Кременчуцька експедиція 1957 р. «Звіт про розкопки поселень в урочищах Молочарня-1 та Луг-1 біля с. Пеньківки Ново-Георгіївського району Кіровоградської області» // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1957/1-б.— №№ 3085—3090.— С. 19.

54. Північно-Донецька експедиція. Отчет средневекового отряда Северско-Донецкой экспедиции за 1957 г. // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1957/4-б.— №№ 3091—3096.— С. 23.

55. Отчет о раскопках в урочищах Луг I и Луг II около с. Пеньковки Ново-Георгиевского района Кировоградской области в 1958—1959 гг. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1959/1-б.— № 3878.— С. 39.

56. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов Старо-салтовского района Харьковской области // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1959—1961/б.— №№ 3984—3984-а.— С. 17.

57. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайловка // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1959/1961/6-а.— № 3984-б. 3985.— С. 56.

58. Отчет об археологической разведке в зоне Кременчугского водохранилища в 1963 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1963/11-а.— №№ 4406—4409.— С. 13 (вместе с В. А. Круцом).

59. Археологічні матеріали музеїв Лівобережжя // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 12.— № 150.— Табл. 16.

60. Ранньослов'янські пам'ятки Лівобережжя УРСР (на терені літописних сіверян) // НА ИА АН УРСР.— Ф. 12.— № 310.— С. 68.

61. Северяне перед образованием Киевской Руси // НА ИА АН УССР.— Ф. 12.— № 379.— С. 247; Приложения 99 с.

62. Сіверяни (Перед утворенням Київської держави) // НА ИА АН УРСР.— Ф. 12.— С. 190.

Одержано 16.02.90.